

Duurzame ontwikkeling in het primair onderwijs, een toekomst- en ontwikkelingsgericht perspectief

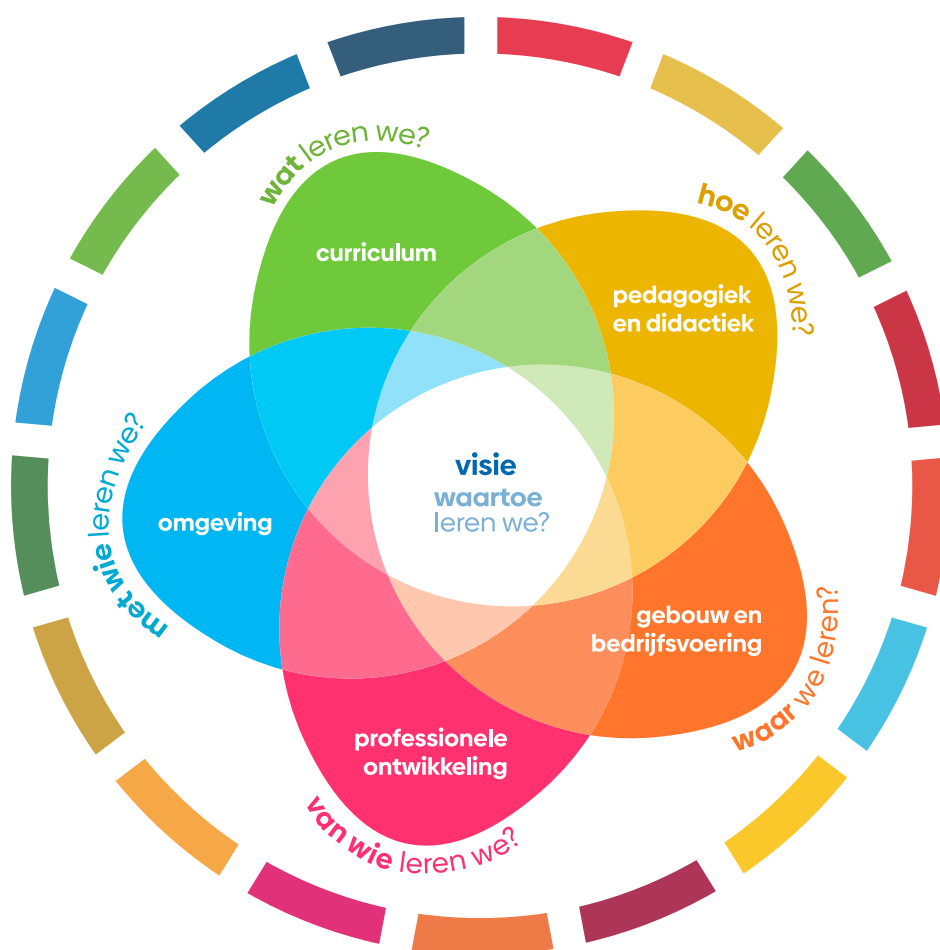

Stan Frijters i.s.m. kenniskring 'Duurzame ontwikkeling
in het primair onderwijs'

Overzicht

Duurzame ontwikkeling in het primair onderwijs, een toekomst- en ontwikkelingsgericht perspectief

In het schooljaar 2021-2022 heeft een groep schoolleiders onder leiding van Stan Frijters samengewerkt aan ontsluiting van kennis over het thema 'Duurzame ontwikkeling' in het primair onderwijs. In het overzichtsartikel wordt aan de hand van de verschillende 'bloembladen' van de Whole School Approach beschreven hoe invulling aan het thema gegeven kan worden binnen het primair onderwijs.

In deze uitgave is de tekst van het overzichtsartikel aangevuld met verdiepende teksten en praktijkvoorbeelden.

Inhoud

1. Overzichtsartikel

1. Voorwoord door Arjen Wals
2. Inleiding
3. Begrippenkader
  - a. Wat is de Whole School Approach voor duurzame ontwikkeling?
  - b. Wat is de definitie van duurzame ontwikkeling die gehanteerd wordt in deze publicatie?
  - c. Wat is Leren voor Duurzame Ontwikkeling?
  - d. Wat betekenen de duurzame ontwikkelingsdoelstellingen het primair onderwijs?
4. Visie op duurzame ontwikkeling in het PO: waartoe leren we?
5. Curriculum: wat leren we?
6. Pedagogiek en didactiek: hoe leren we?
7. Gebouw en bedrijfsvoering: waar leren we?
8. Professionele ontwikkeling: van wie leren we?
9. Omgeving: waar en met wie leren we?
10. Conclusies
11. Referenties

1

Overzichtsartikel

1.1 Voorwoord door Arjen Wals

Mag je kinderen wel opzadelen met de grote mondiale problemen die op ons afkomen, problemen die veroorzaakt zijn door oudere generaties? Moet je kinderen niet vooral kind laten zijn en ze de vrijheid geven om de wereld te ontdekken op hun eigen wijze, niet gehinderd door de 'doom and gloom' van alledag, zodat zij hun eigen plek kunnen vinden in die wereld?

Vanuit een pedagogisch perspectief zijn dit terechte, zei het ietwat retorische vragen. Daar 'tegenover' kun je stellen dat, of je het leuk vindt of niet, kinderen onvermijdelijk al worden blootgesteld aan vragen rond klimaatverandering, verdwijnen van soorten, dierenwelzijn, ongelijkheid, onrechtvaardigheid, armoede, et cetera. Soms gebeurt dit heel direct en persoonlijk, soms meer op de achtergrond via bijvoorbeeld het jeugdjournaal of gesprekken en beelden die ze her en der opvangen.

'Tegenover' staat hierboven tussen aanhalingstekens want vanuit een pedagogisch perspectief kun je ook de vraag stellen: 'Mag je kinderen wel onthouden van goede manieren om met deze problemen om te kunnen gaan? Is het wel eerlijk om ze niet te voorzien van de bagage die zij nodig hebben om om te gaan met deze vaak ingewikkelde en ook emotioneel belastende problemen?'

Onderwijs heeft zich de afgelopen decennia vooral gericht op het inleiden in en voorbereiden op de wereld. Vooral een wereld waarin het vinden van werk, bijdragen aan de economie, het vergaren van een goed inkomen en het ontwikkelen van kwaliteiten als zelfredzaamheid, weerbaarheid en het liefst ook nog een vleugje nieuwsgierigheid, ondernemerschap en de motivatie om een leven lang te leren van belang zijn. De vraag 'Wat vraagt de economie van ons onderwijs?' was een vanzelfsprekende waar weinig mensen moeite mee hadden. Echter, de wereld waarin wij ons nu bevinden is er een van door de mens veroorzaakte klimaatverandering, massale uitsterfte van soorten, extreme ongelijkheid en geopolitieke conflicten, vaak over grondstoffen. Maar ook een van toenemende polarisatie, verwarring en wantrouwen van overheid, bestuur en wetenschap. Ietwat provocerend zou je kunnen stellen dat onderwijs aan de basis heeft gestaan van veel technologische vernieuwing en allerlei innovaties en het cultiveren van bepaalde waarden die onbedoeld hebben bijgedragen aan de wereld waarin wij nu leven.

Vandaag is de vraag niet langer 'Wat vraagt de economie van onderwijs?' maar 'Wat vraagt de aarde van ons onderwijs?' Wat is de pedagogische opdracht van ons onderwijs in wat wetenschappers het antropoceen noemen. Volgens de Britse econome Kate Raworth is de existentiële uitdaging waar wij als soort voor staan het leren leven binnen ecologische grenzen (klimaat, biodiversiteit, ozonlaag, water, bodem, lucht et cetera) en wel op een menswaardige manier met een sterk sociaal fundament (goed en toegankelijk onderwijs, rechtvaardigheid, billijke verdeling, behoorlijk bestuur, aandacht voor democratie mensenrechten, et cetera).

Onderwijs kan hier bij uitstek aan bijdragen. Niet door dogmatisch, indoctrinerend en belerend met opgeheven vingertje kinderen tegemoet te treden en te conditioneren om bepaald gedrag te gaan vertonen, maar juist door hen actief te betrekken bij de zoektocht naar een betere houdbare wereld voor de mens en andere soorten en hen uit te rusten met de competenties die zij daarvoor nodig hebben. Denk aan een zorgende en kritische houding, empathie, solidariteit met mensen ver weg, toekomstige generaties, andere soorten en zogenaamde 'duurzaamheidscompetenties,' denk aan omgaan met complexiteit, meerduidigheid, onzekerheid, leren denken in relaties en systemen, inbeelden van alternatieve meer hoopvolle toekomst, creatief nadenken over en werken aan lokale en leefwereldnabije oplossingen.

Dit betekent niet dat kinderen minder moeten rekenen, schrijven en lezen of dat de reguliere vakken niet meer nodig zijn. In tegendeel: je kunt ook rekenen aan sociale ongelijkheid of aan de groei van de plastic soep in de oceanen, je kunt ook 'begrijpend' leren lezen aan de hand van een tekst over de toename van extreem weer. Topografie en aardrijkskunde kun je leren aan de hand van de routes die klimaatvluchtelingen of avocado's nemen om hier te komen. Je kunt leren over biodiversiteit en bodemkwaliteit bij het vergroenen van het schoolplein, et cetera. Duurzaamheidsvraagstukken vormen bij uitstek een rijke en betekenisvolle context voor het leren van wat veelal 'de basis' wordt genoemd.

Natuurlijk, het onderwijs staat onder druk. Klassen blijven te groot, de vrijheid om van het curriculum af te wijken is te beperkt, de administratieve last te hoog, salarissen te laag, et cetera. Het is nogal een uitdaging om onder dergelijke omstandigheden het roer om te gooien, zeker wanneer vanuit het beleid vastgehouden wordt aan een fixatie op toetsing en examinering, het stijgen van een paar plekken op de Pisa-rankings en het steeds afleggen van verantwoording aan bestuur, inspectie en ouders.

Het kan dan ook niet de bedoeling zijn dat voor ieder maatschappelijk probleem een stukje onderwijs ontwikkeld wordt door, veelal, externe partijen die dat vervolgens proberen in het curriculum te duwen of erop te plakken. In het verleden heeft dit weleens geleid tot een wildgroei aan educaties: gezondheidseducatie, natuur en milieu educatie (NME), burgerschapseducatie, consumenteneducatie, klimaateducatie, ontwikkelingseducatie, watereducatie, mensenrechteneducatie, et cetera. Je zou voor ieder van de 17 Sustainable Development Goals wel zo'n educatie kunnen verzinnen maar dat is, een tikkeltje ironisch misschien, de dood in de pot van onderwijsvernieuwing ten behoeve van een duurzamere wereld.

En daarmee kom ik op de kracht van dit artikel want er wordt hier bewust gekozen voor een andere benadering: geen 'knip en plak benadering' maar een integrale benadering die alle facetten van onderwijs en een school behelst zonder dat er een heel palet aan nieuwe inhouden wordt opgeplakt waarvoor andere inhouden moeten wijken. De kracht van de hier voorgestelde 'Whole School Approach' is dat zaken als duurzaamheid, gezondheid en burgerschap als onlosmakelijk met elkaar verbonden worden beschouwd. De school bepaalt

zelf welk label het meest tot de verbeelding spreekt en op welke wijze er het beste aandacht aan kan worden besteed in het curriculum, pedagogiek en didactiek, de eventuele aanpassing in de schoolomgeving, de professionele ontwikkeling van docenten en schoolleiding, de wijze waarop mensen zelf handelen in de school (school als leer- en oefenplaats) en de wijze waarop de school haar eigen visie, met input van de leerlingen, bepaalt en de school wordt geleid. Feitelijk wordt duurzaamheid hiermee een katalysator van onderwijsvernieuwing waardoor onderwijs relevanter, responsiever en verantwoordelijker wordt voor de tijd waarin wij leven.

Hierbij komt ook het hele kind meer in beeld omdat dergelijk onderwijs beter aansluit bij de leefwereld en leefomgeving van het kind. Met aandacht voor niet alleen cognitieve 'meet- en toetsbare' ontwikkelingen maar ook voor sociaal-emotionele ontwikkeling. En het ontwikkelen van hoopvolle handelingsperspectieven doordat het kind ook ruimte krijgt om zelf te experimenteren, te veranderen en daarvan te leren.

Vaak wordt duurzaamheid geassocieerd met zwaar, moeilijk en ingewikkeld maar wanneer kinderen en jongeren de gelegenheid krijgen om zelf te werken aan een schooltuin, klimaatbestendigheid, circulariteit, een deeleconomie, een repair café, een groen dak in de wijk, et cetera, dan blijkt dat het ook energie, creativiteit, vertrouwen en een goed gevoel kan opleveren.

Het plezier dat teams beleven door met de 'Whole School Approach' het onderwijs relevanter, responsiever en verantwoordelijker te laten zijn is een aanmoediging om aan de slag te gaan!

Arjen E.J. Wals

Professor of Transformative Learning for Socio-Ecological Sustainability, Wageningen UR

UNESCO Chair Social Learning for Sustainability

2

Inleiding

“Hoe kan het primair onderwijs leerlingen toerusten om bij te dragen aan duurzame ontwikkeling? En wat heeft een basisschool, met het model van de Whole School Approach als kader, nodig om hier planmatig aan te kunnen werken?” De schoolleiders van de kenniskring ‘Duurzame ontwikkeling in het PO’ hebben in het schooljaar 2021-2022 een antwoord gezocht op deze vragen.

Duurzame ontwikkeling in het PO: teamsport

Dit artikel is geschreven om collega-scholleiders te inspireren en informeren. Het geeft een beeld van het thema duurzame ontwikkeling en de manier waarop schoolleiders hiermee systematisch in hun organisatie aan de slag kunnen gaan om elkaar en de leerlingen toe te rusten om duurzaam te handelen, of om nu al bestaande initiatieven met elkaar te verbinden en te borgen.

Voor het onderwijs heeft het UNESCO begrip 'duurzame ontwikkeling' (WCED¹, 1987) een specifieke invulling gekregen in 'Leren voor Duurzame Ontwikkeling'.

Duurzame ontwikkeling komt tot stand door duurzaam handelen op basis van inzichten. De kennis die hiervoor nodig is leren we van jongs af aan. Scholen zijn een heel geschikte leer- en oefenplaats om de leerlingen te leren welke mogelijkheden er zijn om bij te dragen aan een duurzamere toekomst. Dit kan door het geven van het juiste voorbeeld (teach what you preach), aandacht voor de ontwikkeling van waarden en het faciliteren van duurzame ontwikkeling.

De belangrijkste vraag in deze publicatie is:

“Hoe kan het primair onderwijs leerlingen toerusten om bij te dragen aan duurzame ontwikkeling? En wat heeft een basisschool nodig om hier planmatig aan te kunnen werken?”

De kenniskring 'Duurzame ontwikkeling in het PO' heeft het model van de Whole School Approach voor duurzame ontwikkeling als kader gebruikt voor het beantwoorden van deze vragen. Er wordt verder zoveel mogelijk aangesloten bij de UNESCO uitgangspunten van Leren voor Duurzame Ontwikkeling. Deze publicatie is opgebouwd aan de hand van vragen per WSA aandachtsgebied. (Leren voor morgen, 2020)

¹ Daar waar in de literatuur gesproken wordt over het Brundtland rapport wordt gerefereerd aan: *The World Commission on Environment and Development (1987). Our Common Future. Dit rapport staat ook wel bekend als het Brundtland-rapport, genoemd naar de Noorse ex-premier Gro Harlem Brundtland, die voorzitter was van deze commissie. Brundtland legde voor het eerst expliciet verbinding tussen economische groei, milieuvraagstukken en armoede- en ontwikkelingsproblematiek.*

WSA-aandachtsgebied	Vraag
Visie	Waarvoor leren we?
Curriculum	Wat leren we?
Pedagogiek en didactiek	Hoe leren we?
Gebouw en bedrijfsvoering	Waar leren we?
Professionele ontwikkeling	Van wie leren we?
Omgeving	Met wie leren we?

Figuur 1: De vragen per WSA-aandachtsgebied naar: *Leren voor morgen* (2020).

3

Begrippenkader

- a. Wat is de Whole School Approach voor duurzame ontwikkeling?
- b. Wat is de definitie van duurzame ontwikkeling die gehanteerd wordt in deze publicatie?
- c. Wat is Leren voor Duurzame Ontwikkeling?
- d. Wat betekenen de duurzame ontwikkelingsdoelen voor het primair onderwijs?

a. Wat is de Whole School Approach voor duurzame ontwikkeling?

“De Whole School Approach (WSA) voor duurzame ontwikkeling ondersteunt scholen om de complexiteit van en de samenhang tussen duurzaamheidsvraagstukken een vaste plek te geven” (Leren voor morgen, 2020).

UNESCO beschrijft de WSA als de kern denktool voor Leren voor Duurzame Ontwikkeling “to enable learners to live what they learn and learn what they live” (Tilbury & Galvin's, 2022). Voor de implementatie van duurzame ontwikkeling in de school maakt het WSA-model duidelijk aan welke knoppen gedraaid moet worden om op het gebied van duurzame ontwikkeling echt integraal te innoveren. Het WSA-model is een internationaal geaccepteerd model. Mathie en Wals geven in hun publicatie uit 2022 verschillende uitwerkingen van deze WSA op meerdere scholen in Europa.

b. Wat is de definitie van duurzame ontwikkeling die gehanteerd wordt in deze publicatie?

De definitie van duurzame ontwikkeling:

“De ontwikkeling die aansluit op de behoeften van het heden, zonder het vermogen van de toekomstige generaties in gevaar te brengen om in hun eigen behoeften te voorzien”.

Dit is de definitie zoals beschreven door de 'World Commission on Environment and Development' in het baanbrekende rapport 'Our Common Future' (WCED, 1987). Het begrip duurzame ontwikkeling is mede ontstaan om aan te geven dat het een benaderingsvorm van ontwikkeling is die de natuurlijke rijkdom voor de toekomst veiligstelt. Omdat duurzame ontwikkeling voor het onderwijs in samenhang moet worden gezien met 'Leren voor Duurzame Ontwikkeling' is dat het volgende begrip dat omschreven wordt.

c. Wat is Leren voor Duurzame Ontwikkeling?

Leren voor Duurzame Ontwikkeling richt zich op het ontwikkelen van kennis, vaardigheden, houdingen en waarden die nodig zijn om een duurzame toekomst te realiseren (UNESCO, 2005).

De zeventien UNESCO Sustainable Development Goals (SDG's) geven richting en inhoud aan duurzame ontwikkeling. Leren voor Duurzame Ontwikkeling (LvDO) is niet bedoeld als apart vak dat erbij komt in het lesaanbod. Het is een vakoverstijgende manier van werken die vanuit de Whole School Approach (WSA) benaderd wordt. De door UNESCO en in vervolgonderzoek genoemde basis voor LvDO is door Frijters et al. (2016) teruggebracht naar zes uitgangspunten met ontwerpcriteria voor onderwijs. Het gaat er bij LvDO om dat het onderwijs zich richt op de leerling (belevingswereld en cognitieve vermogens), waardenontwikkeling en kritisch denken (morele ontwikkeling) en participatie in duurzame ontwikkeling en samenwerking. Het onderwijs zal actie- en handelingsgericht moeten zijn, met aandacht voor complexiteit en samenhang vanuit een onderzoekende werkwijze.

Het spreekt voor zich dat Leren voor Duurzame Ontwikkeling vanuit een Whole School-benadering in ieder geval een directe relatie heeft met het curriculum en de pedagogiek en didactiek van een basisschool. De kern van Leren voor Duurzame Ontwikkeling is leerlingen leren handelen, om bij te kunnen dragen aan duurzame ontwikkeling. Omdat de kern van burgerschap vergelijkbare doelen heeft en dezelfde soort vaardigheden bij leerlingen wil aanleren en toepassen kan Leren voor Duurzame Ontwikkeling ook opgevat worden als een operationalisering van burgerschap. Een vergelijkbare constatering wordt gedaan door Van Nispen et al. (2022) en Luijten (2023).

d. Wat betekenen de duurzame ontwikkelingsdoelen voor het primair onderwijs?

De zeventien UNESCO duurzame ontwikkelingsdoelen zijn bedoeld als een stappenplan voor het toewerken naar een duurzame, eerlijke en rechtvaardige wereld in 2030. Met de Sustainable Development Goals (SDG's) heeft UNESCO in 2015 een breed gedeelde blauwdruk opgesteld voor duurzame ontwikkeling waarin onder andere vrede en het uitbannen van alle vormen van (extreme) armoede en het beschermen van ecosystemen expliciet geagendeerd zijn.

Als je op leerplanniveau kijkt naar de SDG's, dan zijn ze geformuleerd op supra niveau en is het aan besturen, management en leerkrachten om er, liefst samen met ouders en stakeholders, op macro en meso niveau invulling aan te geven in de (school)visie en de praktijk. Toch kunnen we deze SDG's ook direct gebruiken om zelf en met leerlingen na te denken over het dagelijks handelen in relatie tot de duurzame ontwikkelingsdoelen en de daarbij horende onderwerpen. De duurzame ontwikkelingsdoelen zijn een leidraad, een soort moreel kompas.

Duurzame ontwikkeling en burgerschapsvorming, mogelijk met de SDG's als kader, horen tot de kerntaken van het primair onderwijs. Burgerschapsonderwijs daagt leerlingen uit om verbanden te leggen tussen hun eigen leefwereld en grotere (mondiale) maatschappelijke vraagstukken waaronder duurzame ontwikkeling. Het gaat over maatschappelijke issues zoals globalisering, democratie, duurzaamheid en technologie.

Omdat duurzame ontwikkeling soms beperkt wordt tot alleen de ecologische thema's zoals natuur, klimaat en energie en de sociaal, economische en ruimtelijke thema's daarbij onderbelicht blijven helpt het de SDG's als kader aan te houden. Uiteraard het liefst met aandacht voor de onderlinge afhankelijkheden tussen de SDG's.

Tot zover de verkenning van de basisbegrippen met betrekking tot duurzame ontwikkeling in het PO.

Figuur 2: De duurzame ontwikkelingsdoelstellingen (bron: <https://www.sdg nederland.nl/>).

4

Visie op duurzame ontwikkeling in het PO: waartoe leren we?

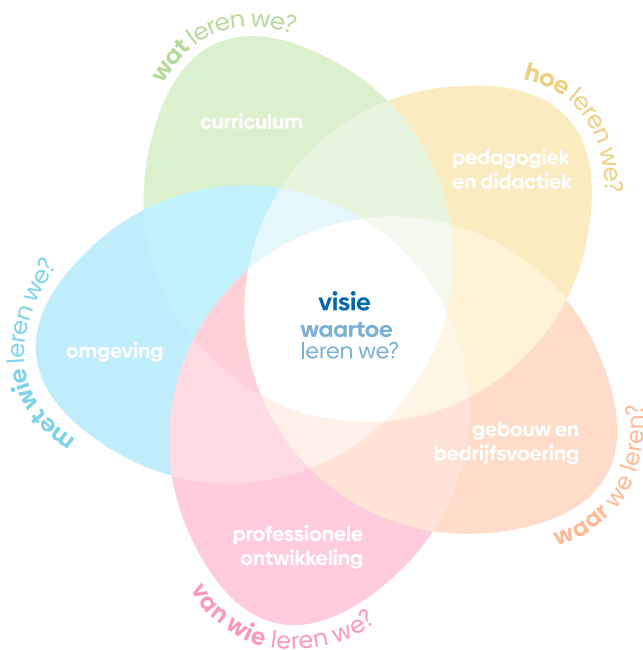
“Vision without action is merely a dream. Action without vision just passes the time. Vision with action can change the world.”

Joel Arthur Barker American futurist (The Power of Vision, 1991)

Missie

Een bij duurzame ontwikkeling passende missie begint bij de wens om wezenlijk bij te dragen aan de duurzaamheidsthema's zoals deze in de duurzame ontwikkelingsdoelen (SDG's) staan beschreven. De missie benoemt de identiteit en waarden waar de school voor staat en hoe wordt gehandeld met betrekking tot duurzame ontwikkeling. Met haar missie communiceert een school de invulling van haar rol en verantwoordelijkheid om bij te dragen aan de duurzame ontwikkelingsdoelen.

Visieontwikkeling op schoolniveau

Met de schoolvisie wordt duidelijk gemaakt waar de school voor staat en de manier van leren die de school wil inzetten om haar (pedagogische) doelen te bereiken; ook met betrekking tot duurzame ontwikkeling.

Door duurzame ontwikkeling strategisch in te bedden in de school en hier acties aan te koppelen ontstaat een nieuwe generatie wereldburgers die duurzaam leeft en bijdraagt aan duurzame ontwikkeling in de praktijk. Dit zijn de planologen, economen, technologen, beleidsmakers, consumenten en burgers van de toekomst. Het funderend onderwijs bereidt leerlingen immers voor op een plek in de maatschappij als bewust, sociaal, verantwoordelijk en participierend burger. Huidige en toekomstige generaties leren op school over de natuur, krijgen handelingsperspectieven en vaardigheden aangeleerd en worden zich bewust van de positie van de mens in de wereld. Hier ligt een relatie met burgerschap in het onderwijs.

Dit brengt een opdracht voor schoolleiders met zich mee. Zij kunnen een aanpak in gang zetten die leidt tot bewuste en actieve burgers.

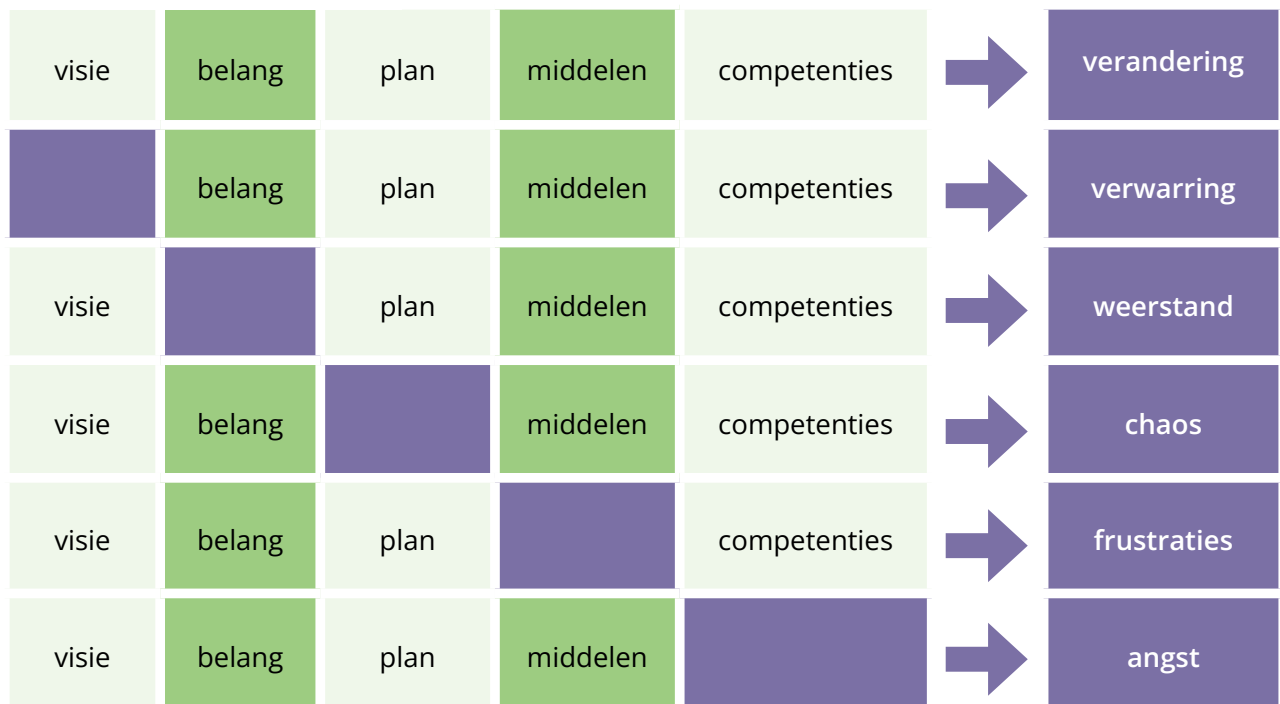
In het WSA-model neemt de visie van een (school)organisatie een centrale positie in. Visie(ontwikkeling) in relatie tot duurzame ontwikkeling in het PO wordt vaak beschouwd als eerste stap voor schoolleiders en collega's bij de implementatie van duurzame ontwikkeling. Toch kan visieontwikkeling ook als een iteratief proces gezien worden.

Visieontwikkeling vanuit systeemdenken

Vanuit het principe van systeemdenken ziet men de school en haar omgeving als een samengesteld systeem. De zogenaamde 'WSA-bloembladen' benoemen relevante aandachtgebieden van dit systeem. De visie expliciteert dat samenhang tussen het curriculum, de beoogde pedagogiek en didactiek, het gebouw en de bedrijfsvoering, de professionalisering van alle medewerkers en de relatie van de school met haar omgeving een na te streven vanzelfsprekendheid is. Het denken en handelen in systemen is een essentieel onderdeel van de school als (lerende) organisatie. Pas als er op meerdere niveaus in dit systeem (WSA-aandachtsgebieden) bewustzijn is, wordt die samenhang vanzelfsprekend versterkt en herkenbaar. Het systemische van de WSA zou daarom in de visie een duidelijke plaats moeten krijgen. Erkenning van een systemische onderwijsbenadering opent de weg naar een ander paradigma.

"Paradigms are powerful because they create the lens through which we see the world."

Stephen Covey (1994)

Figuur: Alhoewel de visie van groot belang is zijn er andere ingrediënten voor succesvolle veranderingen waar de schoolleiders oog voor moeten hebben. Het bovenstaande figuur (naar: Knoster, 1991) geeft hierin inzicht.

5

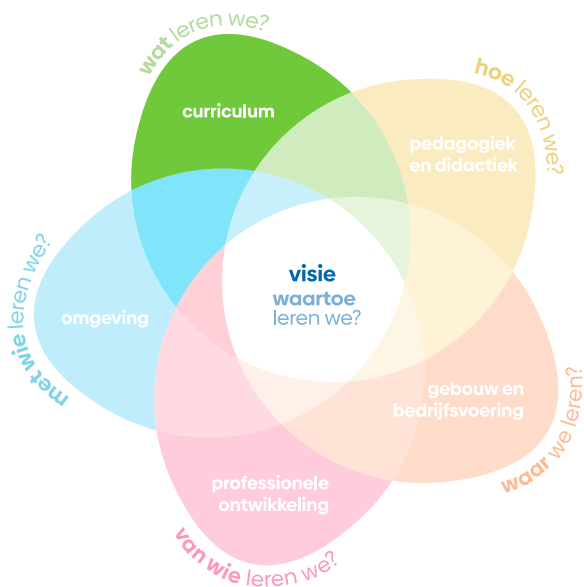
Curriculum: wat leren we?

Hoewel elke school ongetwijfeld aandacht heeft voor aspecten van duurzame ontwikkeling blijft het soms bij losse activiteiten die niet expliciet verankerd zijn in het totale curriculum van de school. En hierdoor kunnen de activiteiten net zoals ze opgekomen zijn ook weer uit beeld raken.

Duurzame ontwikkeling en curriculum

Thijs en Van den Akker (2009) spreken over het beoogde, het uitgevoerde en het bereikte curriculum. Gezien het belang van duurzame ontwikkeling is te verwachten dat ruim veertig jaar na de introductie van de UNESCO doelen voor duurzame ontwikkeling deze behalve theoretisch ook praktisch in het curriculum van het onderwijs zijn opgenomen. Dat lijkt niet zo te zijn. Wel zijn er veel goed onderzochte onderwijskundige aanknopingspunten zoals de uitgangspunten van Leren voor Duurzame Ontwikkeling (beoogd curriculum). Toch zijn er weinig scholen die de positie van duurzame ontwikkeling in hun geschreven curriculum vast hebben gelegd.

Drievoudig onderscheid	Uitgesplits in zes vormen
Beoogd curriculum	<ul style="list-style-type: none"> • Denkbeeldig • Geschreven
Uitgevoerd curriculum	<ul style="list-style-type: none"> • Geïnterpreteerd • In actie
Bereikt curriculum	<ul style="list-style-type: none"> • Ervaren • Geleerd

Figuur 3: Curriculum typologie volgens Thijs en Van den Akker (2009).

Het is een constatering dat, hoewel er regelmatig activiteiten worden uitgevoerd die een relatie met duurzame ontwikkeling hebben, de werkelijke institutionalisering en borging in het curriculum vaak ontbreekt. Dit beeld is met recent onderzoek bevestigd (Van Nispen et al., 2022 en Luijten, 2023).

Door duurzame ontwikkeling wel in het curriculum te verankeren werken basisscholen structureel en planmatig aan de UNESCO doelen. Het vastleggen van leeractiviteiten in het beoogd curriculum is een belangrijke stap. Hiermee wordt vastgelegd hoe men jaarlijks actief wil werken aan duurzame ontwikkeling. In het uitgevoerd curriculum wordt de interpretatie van de leerkrachten, de uitvoering van de activiteiten en de inbreng van de leerlingen beschreven. Het bereikte curriculum is wat leerlingen ervan geleerd en ervaren hebben en dient dan als leidraad voor volgende activiteiten. Daarnaast is het met name van belang om ook oog te hebben voor ongeplande activiteiten die zich spontaan aandienen.

Bij curriculumontwerp in het kader van duurzame ontwikkeling in het onderwijs kunnen de onderstaande vragen per curriculumcomponent helpen om te structureren.

Component	Kernvraag
Visie	Waarvoor leren zij?
Doelen	Waarheen leren zij?
Inhoud	Wat leren zij?
Rol van de leerkracht	Hoe is de rol van de leerkracht bij hun leren?
Materialen en bronnen	Waarmee leren zij?
Groeperingsvorm	Met wie leren zij?
Locatie	Waar leren zij?
Tijd	Wanneer leren zij?
Toetsing	Hoe wordt hun leren getoets?

Figuur 4: Curriculumcomponenten in vraagvorm (Thijs en Van den Akker, 2009).

Het verborgen curriculum, teach what you preach!

Zeker bij onderwijs dat een morele component kent, zoals burgerschap en leren voor duurzame ontwikkeling, is samenhang tussen visie, onderwijs en het handelen van de leerkracht erg belangrijk. Het verborgen curriculum is het geheel aan neveneffecten van het reguliere onderwijscurriculum. Een leerling krijgt met het regulier curriculum onderwijs aangeboden terwijl tegelijkertijd, meer onzichtbaar, allerlei normen, waarden, of ook gedragingen aangeleerd worden. Dit kan conflicterende informatie geven. Een voorbeeld hiervan is dat in de les uitgebreid wordt ingegaan op energiebesparing terwijl het team hier zelf weinig aan doet en bijvoorbeeld overal onnodig de lampen laat branden.

Curriculum: praktische duiding

Wanneer het bij leren voor duurzame ontwikkeling gaat over inhouden van het curriculum dan gaat het over onderwerpen die uit het leven van leerlingen gegrepen zijn en dus actueel en betekenisvol zijn. Wat is er nodig om leerlingen deel uit te laten maken van een maatschappij waarbij er zorg is voor de omgeving? Het curriculum dat leren voor duurzame ontwikkeling in de praktijk brengt zet leerlingen aan tot nieuwsgierigheid en bewustwording (onderzoekend leren), is ervaringsgericht en zorgt voor een kritische houding. Het nodigt uit om vragen te stellen, samen ervaringen op te doen en in dialoog te gaan. Binnen een dergelijk curriculum is expliciet ruimte voor waardenontwikkeling.

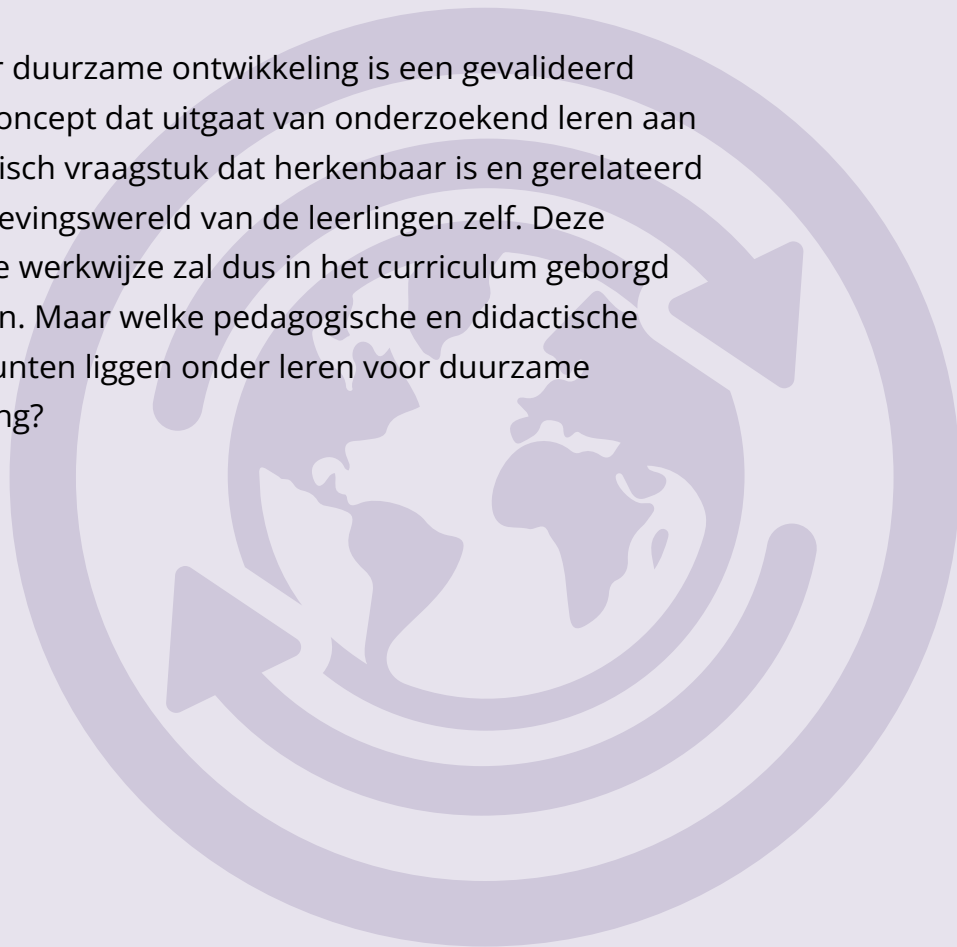
Wat inhoudelijke kennis betreft hoeft deze kennis niet altijd van de leerkracht te komen. In het curriculum kan opgenomen worden dat externe experts en ouders van harte welkom zijn om hun kennis te delen.

6

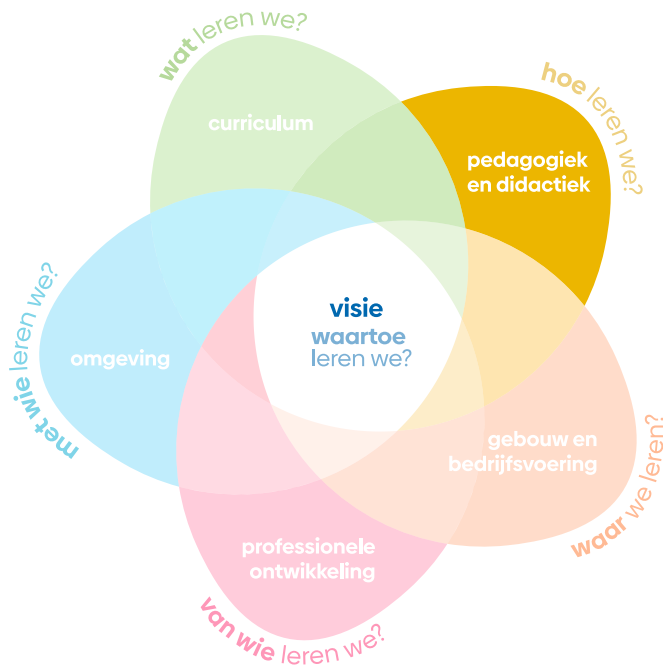
Pedagogiek en didactiek: hoe leren we?

Leren voor duurzame ontwikkeling is een gevalideerd UNESCO concept dat uitgaat van onderzoekend leren aan een realistisch vraagstuk dat herkenbaar is en gerelateerd aan de belevingswereld van de leerlingen zelf. Deze didactische werkwijze zal dus in het curriculum geborgd moeten zijn. Maar welke pedagogische en didactische uitgangspunten liggen onder leren voor duurzame ontwikkeling?

De begrippen pedagogiek en didactiek

Binnen de WSA, die in deze publicatie als leidraad gebruikt is, worden pedagogiek (het waarom van leeractiviteiten) en didactiek (het hoe en de werkvormen) samengenomen. Toch is het goed om de begrippen af te bakenen.

De pedagogische taak van ons basisonderwijs

Pedagogiek gaat over 'het waarom' van inhouden en handelen in het onderwijs. De pedagogiek en het pedagogisch handelen betreffen dus meer dan alleen de leerstof. Het pedagogische gedrag van leerkrachten richt zich op de brede ontwikkeling van de leerlingen. Biesta (2012) noemt in dit verband drie doeldomeinen van onderwijs te weten kwalificatie, socialisatie (en burgerschap) en persoonsvorming. Deze mogen niet los van elkaar gezien worden.

Leren voor duurzame ontwikkeling wil leerlingen competenties laten verwerven die het mogelijk maken om nu en in de toekomst duurzaam te handelen. Juist dit handelen is een belangrijk aspect van leren voor duurzame ontwikkeling. Actief leren handelen (empowerment) is een belangrijk doel voor het onderwijs. Maar meedenken over de toekomst kan ook vragen en soms ook angsten oproepen voor leerlingen waar rekening mee gehouden moet worden. De werkelijke onzekerheden negeren en het niet aanleren van 'duurzaamheidscompetenties,' zoals het omgaan met complexiteit, meerduidigheid en onzekerheid is in ieder geval geen optie. Tauritz (2019) heeft onderzoek gedaan naar wat leerlingen en leerkrachten persoonlijk kunnen doormaken wanneer ze geconfronteerd worden met heftige informatie zoals de gevolgen van klimaatverandering of milieuproblematiek in het algemeen. Aan de hand van onder andere

kennis uit de psychologie beschrijft Tauritz hoe in deze situaties pedagogisch en didactisch handelen in de klas vormgegeven kan worden.

Leren voor duurzame ontwikkeling vraagt behalve om een toekomstgerichte en onderzoekende aanpak ook expliciet om ruimte voor waarden in het onderwijs en een didactiek die zich hierop richt. In dit verband spreekt men over waardenvormend onderwijs. Dit heeft een direct verband met het eerdergenoemde doeldomein socialisatie (Biesta, 2012).

Didactiek: hoe leren we?

Didactiek gaat over de regels en de 'kunst' van het onderwijzen en geeft richting aan de manier van werken en daarmee ook aan de te kiezen werkvormen. Bij didactiek staat steeds de vraag centraal hoe de lerende leert en welke manier van werken dat leren gericht kan ondersteunen. De didactiek van leren voor duurzame ontwikkeling is er met name op gericht om het leren betekenisvol en onderzoekend te laten zijn voor de leerlingen. Dit vraagt om het stimuleren van een onderzoekende houding binnen een leerling nabije context. Het gaat om keuzes leren maken en doelen stellen, waarbij het proces om tot het gewenste resultaat te komen centraal staat; duurzame ontwikkeling.

Didactiek beschrijft dus vooral de manier van lesgeven en de toepassing van specifieke werkvormen waarmee je een leeractiviteit creëert die bijdraagt aan de ontwikkeling van vaardigheden om te kunnen handelen. Hierbij gaat het om empowerment van leerlingen. Omdat leren voor duurzame ontwikkeling onderzoekend en betekenisvol moet zijn voor de leerlingen, zijn daarmee al een aantal didactische uitgangspunten geformuleerd.

Leerlingen zijn van nature nieuwsgierig en daarmee ook onderzoekend. Het is de taak van de leerkracht die nieuwsgierigheid en motivatie in het onderwijsleerproces te benutten. Dit werkt des te beter wanneer de leeromgeving binnen en buiten vragen oproept, rijk aan beleving is. Wanneer er voortdurend vragen gesteld mogen worden, leerlingen zelf keuzes mogen maken en er ruimte is voor gesprek zal de betrokkenheid van leerlingen hoog zijn. Bij leren voor duurzame ontwikkeling werken leerlingen samen aan voor hen herkenbare, zoveel mogelijk authentieke vraagstukken waardoor de didactiek betekenisvol en motiverend werkt.

7

Gebouw en bedrijfsvoering: waar leren we?

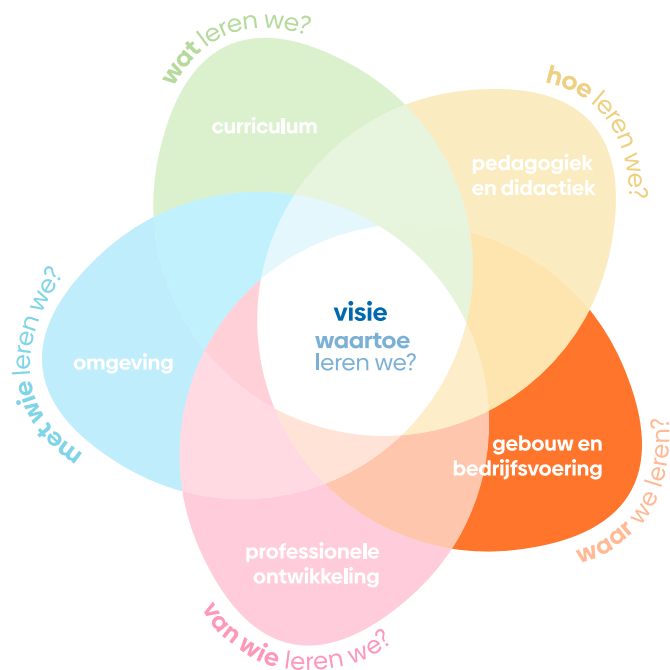
WSA en gebouw en bedrijfsvoering

Bij het leren voor duurzame ontwikkeling bieden het schoolgebouw en de bedrijfsvoering aanknopingspunten voor het onderwijs. Het WSA-model verbeeldt de integratie tussen gebouw en bedrijfsvoering, het curriculum, de didactiek et cetera. Zo leren leerlingen niet alleen in de klas of uit boekjes, maar kunnen zij direct in hun omgeving zien, meemaken en ondervinden hoe dit in de praktijk werkt. Daarnaast kan het gebruik van het gebouw en de bedrijfsvoering ook voor teamleden, ouders en de omgeving een plek zijn om leeractiviteiten maar ook waarden zichtbaar te maken.

Context voor leren: gebouw en bedrijfsvoering

Kenmerkend van de WSA-benadering is het versterkend effect (synergie) van de verschillende onderdelen in de integrale benadering. 'To live what they learn' is de uitdrukking van het verbinden van het curriculum met de didactiek, bijvoorbeeld aan de zichtbare duurzame bedrijfsvoering van de school.

Het gebouw en de bedrijfsvoering van een basisschool moeten in deze benadering verbinding hebben met het curriculum. Het fysieke gebouw, de directe omgeving, de bedrijfsvoering en de zorg voor de middelen en materialen bieden voor een school zowel de context voor leren als een zichtbare uiting van de waarden en de identiteit van de school. Dat wat schoolleiders en leerkrachten de leerlingen willen aanleren wordt voorgeleefd en de vormgeving en het gebruik van het gebouw en de inrichting van de bedrijfsprocessen maken de ervaring compleet.

Bij de keuze voor een leeromgeving die past bij leren voor duurzame ontwikkeling staan de volgende vragen centraal:

- Zijn het gebouw en de omgeving inspirerend?
- Welke kansen bieden het gebouw en de bedrijfsvoering voor duurzaam ontwikkelen?
- Hoe kunnen de leerlingen betrokken worden bij een duurzame bedrijfsvoering?
- Hoe en waar wordt in en om het gebouw al gewerkt aan duurzame bedrijfsvoering?

8

Professionele ontwikkeling: van wie leren we?

“(…) if a team, via the collective experience of the members of a team, become more aware of who they are and of what is actually going on, then something will shift and change as a result.” (Leary-Joyce (2014), p 192)

Bij de weg naar duurzaam onderwijs zijn alle niveaus in en om de school betrokken; van schoolbestuur, schoolleiding, leerkracht en ondersteuners tot de individuele leerling. Leren voor duurzame ontwikkeling vraagt om herijking van wat men doet en al deed. Het is een proces van transitie en gaat zo snel als het collectief aankan. Dat vraagt om een passend professionaliseringsmodel bij de school, het team en de betrokkenen.

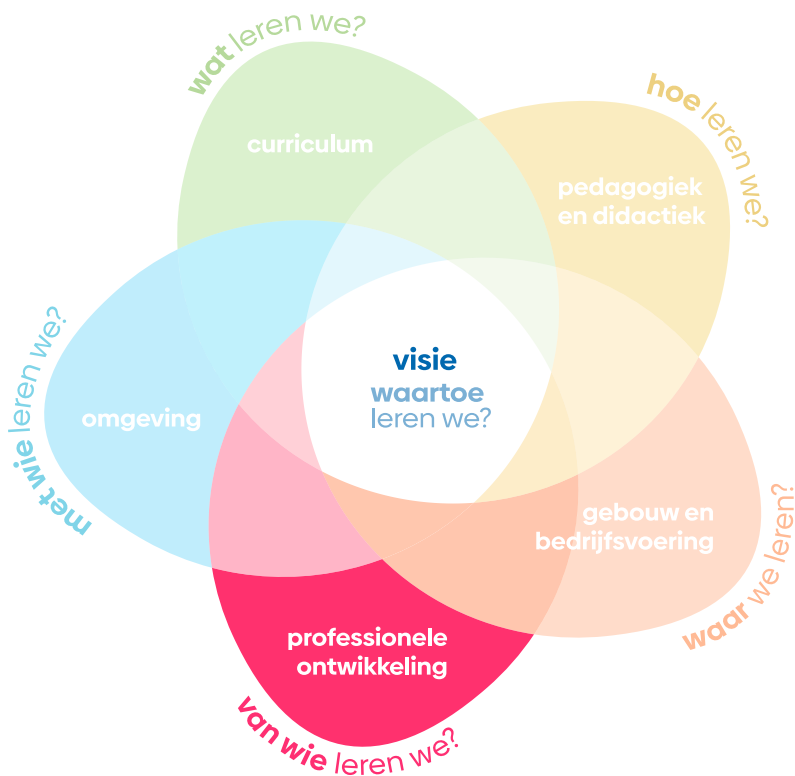

Professionalisering voor leren voor duurzame ontwikkeling, hóe dan?

Bij de implementatie van duurzame ontwikkeling in het primair onderwijs zijn alle niveaus in en om de school betrokken; van schoolbestuur, schoolleiding, leerkracht en ondersteuners tot de individuele leerling. Op elk niveau zal de vraag gesteld moeten worden: 'Wat vraagt Leren voor duurzame ontwikkeling van mijn professionele denken en handelen?'

Het startpunt voor verandering is een nieuw bewustzijn en een gedeelde urgentie. Hierdoor kiezen mensen ervoor om iets anders te gaan doen. Professionalisering levert de input om innovatie richting duurzame ontwikkeling te ondersteunen.

Professionalisering zal in alle lagen van de schoolorganisatie aan de orde moeten zijn. Dat kan individueel zijn of met het team. Aandacht besteden aan specifieke competenties kan hierbij helpen. Besteed bij professionalisering bijvoorbeeld aandacht aan de 'inner development goals (IDG's)'. Deze IDG's zullen leerkrachten ondersteunen bij het vertalen van de Sustainable Development Goals (SDG's) naar hun onderwijs. Of besteed aandacht aan de twaalf internationale leerkrachtcompetenties voor duurzaamheid van De Vries et al. uit 2022 (figuur 5, pagina 62). Wat in ieder geval duidelijk is, is dat de implementatie van duurzame ontwikkeling in het primair onderwijs vraagt om professionalisering van het team en aandacht voor reflectie.

Samen professionaliseren in een WSA-werkgroep

Professionalisering die hand-in-hand gaat met het realiseren van de ambities ten aanzien van duurzame ontwikkeling kan goed plaatsvinden binnen het concept van een professionele leergemeenschap, bijvoorbeeld in de vorm van een WSA-werkgroep (Frijters et al., 2019b). Het gezamenlijk vormgeven aan de realisatie van een schoolbrede aanpak is een vorm van 'learning-on-the-job'. In de bijeenkomsten van zo'n WSA-werkgroep worden nieuwe gegevens en inzichten ingebracht, wordt geleerd van elkaar en vindt uitwisseling en verheldering plaats. De (zelf)reflectie, die in de bijeenkomsten een vaste plek zou kunnen hebben, helpt om te komen tot het zogenaamde tweede-orde leren ook wel 'double loop learning' genoemd. Double loop learning binnen de WSA bevat kritische reflectie op wat de werkgroep of een team doet om de gestelde doelen te realiseren. Daarbij reflecteert men zowel op het implementatieproces als op de manier waarop men collectief én persoonlijk leert.

Er kunnen op verschillende niveaus in het onderwijs specifieke professionaliseringsbehoeften ontstaan:

- Het schoolbestuur maakt strategisch beleid waar keuzes uit voortkomen. Het is de maatschappelijke opdracht van het bestuur om duurzame ontwikkeling een prominente plek in dat beleid te geven. De scholen kunnen een aanjagende functie naar hun bestuur vervullen. De vraag hoe deze rol te pakken en in te vullen kan een professionaliseringsbehoefte oproepen.
- De schoolleiding draagt haar visie uit, inspireert en coördineert en zet dit om in beleid en een plan van aanpak. Om dit op een goede manier te doen kan professionalisering helpen.
- De leerkracht vertaalt het beleid naar een didactisch en pedagogisch lesaanbod of selecteert dat uit een bestaand passend aanbod. Als zichtbaar rolmodel heeft de leerkracht een stimulerende taak voor waardenontwikkeling. Mogelijk vraagt dit om nieuwe vaardigheden en competenties en dus een passend professionaliseringsaanbod.
- De leerlingen ondernemen activiteiten, gebruikmakend van onderzoeks- en samenwerkvaardigheden. In deze micro-samenleving komen overtuigingen, sentimenten en waarden samen. Hier vindt de dialoog, meningsvorming en waardenontwikkeling voor een groot deel plaats. Om dit in goede banen te leiden en hier samen goed uit te komen kan professionaliseren een rol spelen.
- De actualiteit roept inhoudelijke vragen op in het team. Dit vraagt mogelijk om professionalisering.

Begin vandaag voor morgen.

Hoewel de reikwijdte van leren voor duurzame ontwikkeling groot is zal er geen school zijn die niet al op een of andere manier aan duurzame ontwikkeling doet. Ook recent onderzoek bevestigt dit beeld (Van Nispen et al. 2022 en Luijten, 2023). Papierbakken en cartridge-inzameling zijn vanzelfsprekend geworden. Scholen zijn zich onbewust of bewust aan het bekwamen en het goede nieuws is dat er altijd stappen te zetten zijn. De WSA-aanpak maakt de mogelijke invalshoeken en hun samenhang vanuit de centrale visie duidelijk en biedt daarmee een concreet handvat.

Systemische benadering

Werken aan een leeromgeving die professionalisering voor duurzaam onderwijs insluit vraagt om een holistische benadering die kijkt naar het schoolsysteem als geheel en daarmee naar professionalisering op alle WSA-bladen en haar gedeelde gebieden. Het gaat bij professionaliseren dus ook expliciet om een systemische benadering. De WSA geeft deze benadering schematisch weer. Professionalisering is geen doel op zich; het loopt in deze context vaak parallel aan de innovatie die al gaande is of zet een verandering in gang die bijvoorbeeld van invloed is op het curriculum of het didactische model van een school. Daarmee raakt professionalisering steeds aan alle andere domeinen (bloembladen) van de Whole School Approach.

Competentiemodel in de 'IK' vorm voor opleiders (en anderen).

Ingewikkelde problemen snappen	Veranderingen voorzien	Veranderingen
<p>Integratie:</p> <p>Systeem...</p> <ul style="list-style-type: none"> Ik snap dat alles samenhangt; Ik snap dat alles wat ik doe, altijd ergens gevolgen heeft; En dat dat weer gevolgen heeft voor het 'samen leven'. 	<p>Toekomst(en)...</p> <ul style="list-style-type: none"> Ik kan samen met anderen verschillende mogelijkheden voor de toekomst beschrijven; Ik kan doorddenken wat de gevolgen daarvan voor mensen betekenen 	<p>Integratie:</p> <ul style="list-style-type: none"> Ik werk actief met anderen mee om het 'leren samen leven' te verbeteren.
<p>Betrokkenheid</p> <p>Opletten...</p> <ul style="list-style-type: none"> Ik praat met anderen over wat er bij dat 'samen leven' beter kan in de toekomst. Ik praat met anderen over hoe belangrijk dat is. 	<p>Mee leven...</p> <ul style="list-style-type: none"> Ik weet dat mensen niet alleen met hun hersenen, maar vooral ook met hun gevoel leren. 	<p>Verbonden...</p> <ul style="list-style-type: none"> Ik werk vanuit wie ik zelf ben; ik voer geen toneelstukjes op; Ik voel me verbonden met, verantwoordelijk voor anderen; Ik moedig anderen aan om dat ook te doen en te zijn.
<p>Praktijk</p> <p>Samen...</p> <ul style="list-style-type: none"> Ik werk samen met anderen aan het 'leren samen leven'; Ik moedig mensen om mij heen aan om dat ook te doen. 	<p>Vernieuwen</p> <ul style="list-style-type: none"> Ik zoek samen met anderen naar mogelijkheden om het leren anders en beter te maken. Ik gebruik de echte wereld voor het onderwijs. 	<p>Actie</p> <ul style="list-style-type: none"> Ik werk bewust aan het ontwikkelen van kritisch denken; Ik help anderen om actief te zijn in de samenleving; Ik leer door doen en er toe doen; en help anderen daarbij.
<p>Reflectie</p> <p>Terugkijken...</p> <ul style="list-style-type: none"> Ik kan samen met anderen heel goed kijken naar bronnen, feiten, beweringen et cetera om te weten of die waar zijn of niet waar. 	<p>Verantwoordelijkheid...</p> <ul style="list-style-type: none"> Ik werk zo, dat iedereen kan zien en snappen wat ik doe; Ik voel me persoonlijk verantwoordelijk voor mijn eigen werk. 	<p>Daadkracht...</p> <ul style="list-style-type: none"> Ik moedig aan om verantwoord en op tijd op te treden, ook in onzekere situaties.

Figuur 5: Bewerking van internationale leerkrachtcompetenties duurzaamheid.

Naar: De Vries et al. (2022).

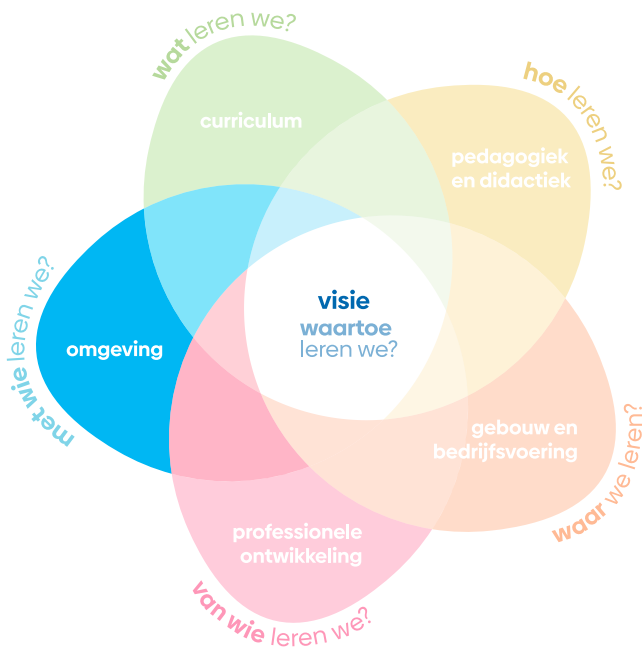
9

Omgeving: waar en met wie leren we?

Hoe kan de school de omgeving betrekken bij duurzame ontwikkeling in samenhang met de andere WSA-onderdelen?

De term 'omgeving' wordt in deze publicatie in WSA-verband zowel voor de fysieke ruimte rondom de school met haar stakeholders, als voor de geschreven en ongeschreven sociale verwachtingen uit de samenleving gebruikt. De school heeft een positie in die gemeenschap. De omgeving is van invloed op het leren van leerlingen en de leerlingen kunnen invloed op die omgeving uitoefenen (bijvoorbeeld natuurzorg). De omgeving is daarmee een leeromgeving en maakt dus deel uit van het curriculum.

De school, het hart van een gemeenschap

De kracht van samen

Leren en veranderen naar duurzaam gedrag vraagt om een collectief. Duurzaam ontwikkelen moet in samenhang met de omgeving gebeuren. Het is voor scholen dus van groot belang dat de schoolorganisatie haar fysieke en sociale omgeving betreft bij het onderwijs. De pedagoog Mischa de Winter (1997) stelt dat een school een onderdeel vormt van een wijk of gemeenschap. Er komen via verschillende, ook lokale kanalen, ontwikkelingen en denkbeelden de school in en daarmee de leeromgeving binnen. Inspelen op de actualiteit met betrekking tot duurzame ontwikkeling in de schoolomgeving is een manier om het onderwijs betekenisvoller te maken.

Sociale omgeving

De sociale omgeving van de school betreft ouders, burens en initiatieven rondom de school. De overtuigingen en gedragingen van volwassenen zijn een voorbeeld voor de leerlingen. Hun handelen en gedrag wordt beïnvloed door hun omgeving. De school kan in beeld brengen hoe deze sociale omgeving betrokken kan worden bij het 'veranderen' richting leren voor duurzame ontwikkeling.

Maatschappelijke omgeving

In de maatschappelijke omgeving spelen de invloed van het nieuws, van (sociale) media en de invloed van de gemeente via de beschikbaarheid van subsidies en steunpakketten een rol.

Fysieke omgeving

Waar de school fysiek staat en hoe de schoolomgeving is ingericht maakt verschil. Welke

omgevingselementen zijn te beïnvloeden om de school en de omgeving gefaseerd te verduurzamen? Neem deze factoren mee in de keuzes die de school maakt. Denk bij een bij duurzame ontwikkeling passende leeromgeving aan bijvoorbeeld groene pleinen of leer- en spelactiviteiten in de groene nabije schoolomgeving. Deze fysieke omgevingsfactoren zijn van invloed. De leeromgeving prikkelt de nieuwsgierigheid van de leerlingen. Het brein van een kind in een verstedelijkte omgeving maakt andere verbindingen aan dan het brein van een kind dat opgroeit in een landelijke omgeving (Hovinga en Joven, 2017, Van den Bogerd et al. 2022).

Volgens Stevens (2022) is een 'natuurlijke' schoolomgeving waar gespeeld kan worden een wezenlijk onderdeel van de ontwikkeling en van het leren van leerlingen. Spelen in een natuurlijke omgeving is uitdagend en leidt tot zingeving. Dit is essentieel voor de samenleving, want die functioneert alleen als burgers zichzelf hebben leren kennen als verbonden en verantwoordelijk voor hun omgeving.

Groene schoolpleinen kunnen volgens Maas et al. (2013) ingezet worden om:

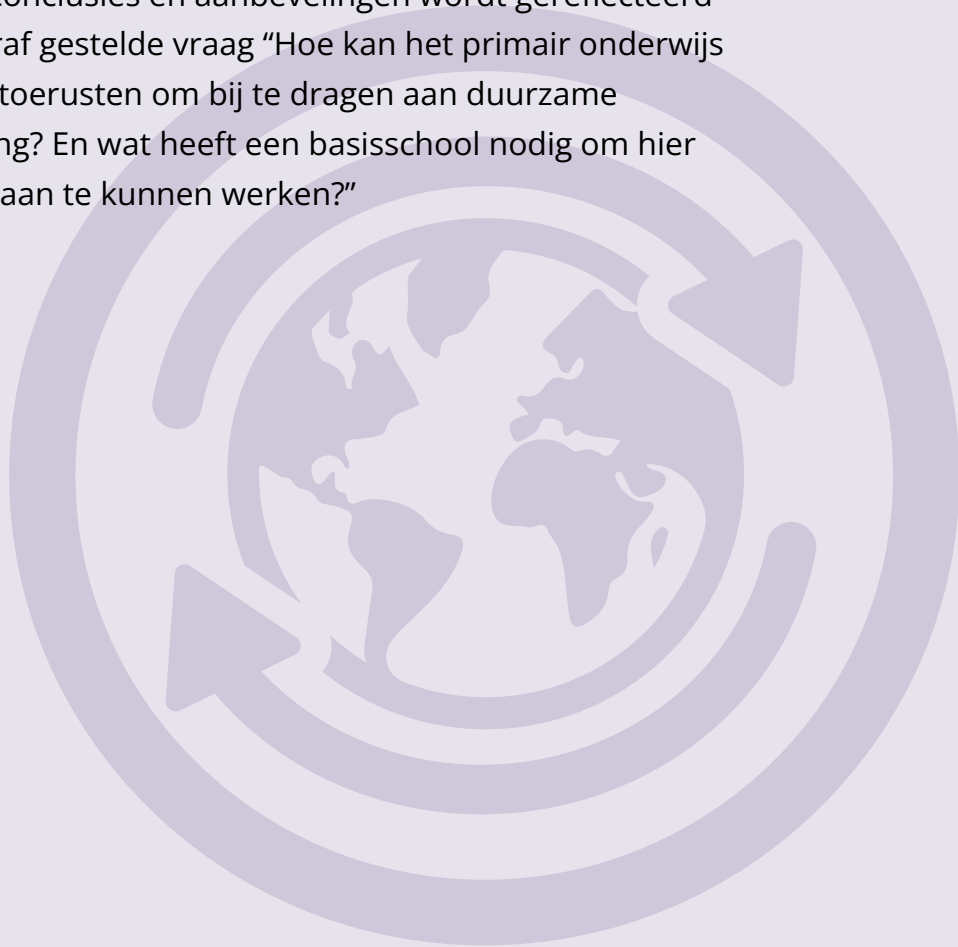
- leerlingen uit te dagen meer en veelzijdiger te bewegen en te spelen;
- leerlingen in contact te brengen met natuur;
- leerlingen te leren over de natuur;
- een band te scheppen tussen leerlingen, ouders en de buurt;
- de schoolomgeving beter te benutten als leeromgeving.

De inrichting van de fysieke en sociale schoolomgeving vormen het speel- en leerveld voor de nieuwe generatie volwassenen. Het is een opdracht aan schoolleiders om bewuste keuzes te maken over de inrichting van de schoolomgeving als leeromgeving. Hoe wordt natuurbeleving en natuurzorg mogelijk gemaakt in de directe schoolomgeving? Met welke partners worden daarin duurzame ontwikkelstappen gezet? Hoe betrekken schoolleiders de ouders en de wijk hierbij? Hebben zij hetzelfde doel, namelijk verantwoordelijkheid nemen voor de leefomgeving en het welzijn van mens en natuur?

10

Conclusies en aanbevelingen

Met deze conclusies en aanbevelingen wordt gereflecteerd op de vooraf gestelde vraag “Hoe kan het primair onderwijs leerlingen toerusten om bij te dragen aan duurzame ontwikkeling? En wat heeft een basisschool nodig om hier planmatig aan te kunnen werken?”

Conclusies:

De Whole School Approach (WSA) is een prima manier om systematisch duurzame ontwikkeling te verankeren in de lespraktijk van scholen. De bloembladen helpen om systematisch tot een geheel te komen. De bloembladen van de WSA helpen ook om aan te sluiten bij de beginsituatie van elke school en om gewoon te beginnen. Het gaat er om een begaanbare weg te vinden richting het einddoel. Begin te lopen en houd het geheel in de gaten.

De conclusie van de kenniskringdeelnemers is dat er vaak veel meer in scholen gebeurt dan waar teams zich collectief bewust van zijn. De synergie tussen de diverse activiteiten is ook niet altijd expliciet gemaakt. De WSA helpt teams om zich daar bewust van te worden. Zoek de verbinding met wat er allemaal al gebeurt in school. Als vanzelf gaat er meer lijn in het aanbod komen en dat maakt het leren aan en over duurzame ontwikkeling krachtiger en effectiever.

Het is sterk aan te bevelen om vanuit de recente wettelijke verankering van burgerschap een relatie te leggen met duurzame ontwikkeling. Een betrokken burger wil duurzaam leven en heeft daar hopelijk in school tools voor gekregen om dat vorm te geven.

Leerlingen zijn enorm enthousiast over thema's rondom duurzaamheid. Niet gehinderd door cynisme zijn zij vaak onbevangen wereldverbeteraars in wording. Die aangeboren energie bij leerlingen geeft leerkrachten energie.

Aanbevelingen:

- Spreek als team uit dat duurzame ontwikkeling in het onderwijs ertoe doet en maak duurzame ontwikkeling onderdeel van de visie van de school. Een systemische visie op duurzame ontwikkeling in het onderwijs zal bijdragen aan succesvolle implementatie.
- Het is aan schoolleiders om bewuste keuzes te maken over de inrichting van de schoolomgeving als leeromgeving. Verbind deze keuzes met de visie van de school.
- Geef als schoolbestuur of als schoolleider de overkoepelende Sustainable Development Goals expliciet een plaats in de visie op duurzame ontwikkeling in het onderwijs.
- Stimuleer om de implementatie van duurzame ontwikkeling te zien als professionalisering en voer steeds de professionele dialoog hierover.
- Het implementatieproces is nooit af, het zal een continue 'zoektocht' zijn om nieuwverworven inzichten en actualiteiten een plaats in de leeractiviteiten en professionalisering te geven.
- Doe doorlopend aan visieontwikkeling, benader het als een iteratief proces. Gebruik de groeiende inzichten.

- Het model van de Whole School Approach (WSA) lijkt de auteurs het meest geijkte instrument om de implementatie van duurzame ontwikkeling in de school te analyseren en duiden en focus op activiteiten te geven. Vooral het samenhangende beeld dat dit model geeft is erg behulpzaam.
- Modelmatig werken zal helpen om de informatie en activiteiten met betrekking tot de innovatie te duiden en te kaderen. Pas een gezamenlijk gedragen model planmatig toe.
- Begin gewoon met activiteiten in het kader van duurzame ontwikkeling in en om de school en gebruik het WSA-model hierbij om verdere ontwikkelingen planmatig te kaderen. Zoek samen expliciet naar de samenhang en verbinding tussen verschillende (bestaande) activiteiten die geduid kunnen worden in het kader van duurzame ontwikkeling in je school.
- Bekijk de activiteiten die al ondernomen worden in het kader van duurzame ontwikkeling en evalueer. Reflecteer hier vervolgens op ten behoeve van de professionalisering van het team.
- Omdat burgerschap sterke overeenkomsten heeft met leren voor duurzame ontwikkeling (type doelen en vaardigheden) kan leren voor duurzame ontwikkeling ook opgevat worden als een operationalisering van burgerschap. Hiermee wint de school ruimte in haar curriculum.
- Voorkom dat activiteiten rond duurzame ontwikkeling als 'extra' activiteiten gezien worden. Verbind ze aan het curriculum en werk samen aan een curriculum dat synergetisch is.
- Werk steeds aan borging, zowel in het beschreven curriculum als in de andere documentatie van de school en in het schooljaarplan.

11

Referenties

a) Referenties overzichtartikel

Barker, J. A. (1991) *The Power of Vision, discovering the future*. Video series by Joel A. Barker & Ray J. Christensen.

Biesta, G. J. J. (2012). *Goed onderwijs en de cultuur van het meten*. Den Haag: Boom/Lemma.

Covey, S. R. (1994). *Daily Reflections for Highly Effective People: Living the 7 Habits of Highly Effective People Every Day*. New York: Simon & Schuster.

De Vries, G., van der Wal-Maris, S., de Hamer, A., Nijdam, C. (2022). The Rise of Competence-Based Learning in the Netherlands and Its Impact on the Implementation of ESD at Marnix Academie. In: Vare, P., Lausset, N., Rieckmann, M. (eds) *Competences in Education for Sustainable Development. Sustainable Development Goals Series*. Cham: Springer.

De Winter, B. C. M. (1997). *Het alziend oog van de leerling. Een impressie over opvoeding, normen en waardering op school*. Amersfoort: CPS.

Frijters, S. et al. (2016). *Leren voor Duurzame Ontwikkeling Gewoon doen! Handreiking voor het ontwerpen van Leren voor Duurzame Ontwikkeling*. Wageningen: Aeres Hogeschool.

Hovinga, D., Joven, M. (2017). *Samenwerken om samen te leren*. Pedagogiek in Praktijk Magazine, (99), 14-19.

Leary-Joyce, J. (2014). *The fertile void: Gestalt coaching at work*. AoEC press.

Leren voor morgen (2020) *Whole School Approach voor duurzame ontwikkeling*. Geraadpleegd op <https://wholeschoolapproach.lerenvoormorgen.org/nl/>

Luijten, P. (2023) *Leren voor Duurzame Ontwikkeling in het primair- en voortgezet onderwijs. Onderzoek naar de stand van zaken en de ondersteuningsbehoefte*. Utrecht: Leren voor Morgen.

Maas, J., Tauritz, R., van der Wal, A. en Hovinga, D. (2013). *Groene schoolpleinen. Een wetenschappelijk onderzoek naar de effecten voor basisschoolleerlingen*. Amsterdam: Vrije Universiteit.

Mathie, R. G., en Wals, A. E. J. (2022). *Whole school approaches to sustainability: Exemplary practices from around the world*. Wageningen University, Education & Learning Sciences.

SDG Nederland (z.d.) De 17 SDG's. Geraadpleegd op www.sdgnederland.nl/de-17-sdgs/

Stevens, L. (2022) Het woeste westen als schoolvoorbeeld. Wat kan het onderwijs leren van deze natuurspeeltuin? In: Hup, M. en Van Rooijen, M. *Het laatste kind op straat. Het belang van vrij spelen*. Amsterdam: Het Woeste Westen.

Tauritz, R. L. (2019) *Certain you're not sure. Pedagogical strategies for teaching children how to manage uncertain knowledge about sustainability challenges*. PhD Thesis, University of Edinburgh.

Thijs, A. en Van den Akker, J. (2009). *Leerplan in ontwikkeling*. Enschede: Stichting leerplanontwikkeling (SLO)..

Tilbury, D. en Galvin, C. (2022). Input Paper: A Whole School Approach to Learning for Environmental Sustainability. Expert briefing paper in support of the first meeting of the EU Working Group Schools: Learning for Sustainability. Geraadpleegd op <https://education.ec.europa.eu/document/input-paper-a-whole-school-approach-to-learning-for-environmental-sustainability>

Unesco, (2005). Decade of education for sustainable development: 2005-2014. *Draft International Implementation Scheme*. Geraadpleegd op <https://en.unesco.org>

Van den Bogerd, N., Hovinga, D. en Maas, J. (2022) Natuurspeelplekken, een vrijplaats voor kinderen. Vijf kernwaarden van spelen in de natuur. In: Hup, M. en Van Rooijen, M. *Het laatste kind op straat. Het belang van vrij spelen*. Amsterdam: Het Woeste Westen.

Van Nispen, H., Schmidt, A., Van Eck, P. en Klein, T. (2022). *Draagvlak duurzame school. Verkennend onderzoek*. SME en Oberon

World Commission on Environment and Development (1987). *Our Common Future*. Oxford: Oxford University Press.

Colofon

De kennisbasis van schoolleiders in het primair onderwijs verwijst naar de laatste wetenschappelijke inzichten over schoolleiderschap, de ontwikkelingen in het werkveld en de maatschappelijke en technologische veranderingen (trends) die van belang zijn voor het beroep van schoolleiders. Samen vormen de beroepsstandaard, professionaliseringsthema's en trends de kennisbasis. Schoolleiders werken bij de ontwikkeling van de kennisbasis nauw samen met wetenschappers en andere deskundigen.

Schoolleiders uit de kenniskring

- **Aart Jan Damsteeg**, directeur-bestuurder Bethelschool, Waddinxveen
- **Gertine Hazelaar**, algemeen directeur Communityschool 'In de Breedte', Hoofddorp
- **Saskia van Loon**, schoolleider Basisschool Oost, Bergen op Zoom
- **Anja Otten**, schoolleider IKC Succesbos, Zelhem
- **Barbara Schram**, schoolleider Nicolaasschool, Deventer
- **Annelies Siezenga**, schoolleider CBS De Wadden-Molenwijk, Haarlem
- **Caroline de Wild**, schoolleider Sint Jan Baptistschool, Wassenaar
- **Ellen Zwakenberg**, schoolleider Basisschool WestWijs, Zwolle

Onder leiding van Stan Frijters, Aeres Hogeschool, Wageningen.

Deze uitgave maakt onderdeel uit van de kennisbasis van schoolleiders in het primair onderwijs.

Duurzame ontwikkeling in het primair onderwijs, een toekomst- en ontwikkelingsgericht perspectief

Stan Frijters i.s.m. kenniskring 'Duurzame ontwikkeling
in het primair onderwijs'

In het schooljaar 2021-2022 heeft de schoolleiderskenniskring 'Duurzame ontwikkeling in het primair onderwijs' samengewerkt aan ontsluiting van kennis over het thema Duurzame ontwikkeling in het primair onderwijs en presenteren zij een toekomst- en ontwikkelingsgericht perspectief. In dit boekje wordt een overzicht gegeven van wat een schoolleider moet weten over duurzame ontwikkeling en waar de schoolleider zich op kan richten. Dit wordt gedaan aan de hand van het model van de Whole School Approach.